

УДК 930(477): 821.161.2[Лаз7] «1927/1929»(045)
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.344>

Оксана Захарівна Силка,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій
(Київ, Україна),
ORCID 0000-0003-0406-1938
e-mail: omedalieva@ukr.net

Сергій Ігорович Береговий,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій
(Київ, Україна),
ORCID 0000-0002-5053-3767
e-mail: beregovo_i_serg@ukr.net

Лариса Іванівна Синявська,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)
ORCID 0000-0001-5575-5775
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Іванна Олександрівна Гуржій,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-1847-0831
e-mail: ivka85.85@ukr.net

«МА VIЕ»: ПАРИЗЬКИЙ ЩОДЕННИК БОРИСА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ЗА 1927–1929 РОКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Мета дослідження – розширити ків ХХ ст. **Методологія дослідження** проблематику досліджень рукопис- ґрунтується на розробках французької ної спадщини представників україн- історичної школи «Анналів» із засто- ської культури в еміграції 20–30-х ро- суванням концептів «ментальність»

та «авторське еґо» в розумінні її представників. **Наукова новизна.** Статтю вперше присвячено вивченню одного з 60-ти томів щоденникових записів російського та українського письменника, громадського і культурного діяча паризького еміграційного простору Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.). У пропонуваніх матеріалах частково проаналізовано його паризький «Щоденник», опрацьовані, уточнені та критично проаналізовані окремі положення щодо оцінок «Щоденника», наявні в українській історіографії. Актуальність теми полягає в тому, що до сьогодні в українській історіографії не досліджувалися щоденникові записи Бориса Лазаревського комплексно, у взаємозв'язку з його поглядами, переконаннями, художньою та публіцистичною творчістю, громадською роботою. **Висновки.** Мемуарна та епістолярна спадщина Бориса Лазаревського як об'єкт чи предмет дослідження майже відсутня в сучасній українській історіографії. Особливо це стосується його еміграційного періоду, часів т. зв. «срібної доби». В українській радянській та сучасній історіографії вирізняємо роботи ра-

дянського письменника, фронтового кореспондента Другої світової війни Івана Гончаренка (1908–1989 рр.) та його доньки Оксани Гончаренко (1940–2016 рр.). Дослідження, аналіз та оприлюднення повного змісту історичного артефакту, яким, безумовно, є «Щоденник», – це справа майбутнього. «Щоденник» є цінним і важливим першоджерелом, зміст якого суттєво доповнить сучасну українську історіографію в питаннях дослідження української інтелектуальної (літературної, наукової, творчої) еміграції 20-х років ХХ ст. У статті висвітлено родовід Лазаревських, постать Бориса Олександровича, його біографію, окреслено коло друзів-емігрантів, творчі здобутки письменника в його доемігрантський період, обставини створення «Щоденників», їхній загальний зміст, місце зберігання тощо. Окреслено подальші перспективи наукових досліджень з теми.

Ключові слова: «Ma Vie»: щоденник Б. Лазаревського за 1927–1929 рр., епістолярії, українська еміграція 1920–1930-х років, українська культура в еміграції 1920–1930-х років, Борис Лазаревський, Іван Бунін, Олександр Кошиць.

Актуальність теми дослідження рукописної та епістолярної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х років ХХ ст. зумовлена розв'язанням проблеми збереження науково-культурної спадщини України в умовах роз'єданого інтелектуального середовища. Ім'я Бориса Лазаревського (1871–1936 рр.) – російського та українського

письменника-белетриста – відоме сьогодні хіба що неширокому колу історіографів та поціновувачів літератури т. зв. «срібної доби», більшість представників якої після жовтневого перевороту 1917 р. опинилися в еміграції, а їхня творчість (окрім видатних постатей) була на довгі роки призабута. Таким «несправедливо забутим», навіть на думку окремих літературознавців та істориків, донедавна вважали й нашого діяча. Між тим він залишив по собі чималу літературну та епістолярну спадщину. Рукописні матеріали Б. Лазаревського представлені російською, українською та французькою мовами. Отож у сучасній історичній науці актуальними є вивчення, аналіз та оприлюднення його поглядів щодо історії України, реконструкція зв'язків з українцями в еміграції, публікація україномовної літературної спадщини тощо. Складовою джерельних матеріалів для розкриття зазначених вище напрямів наукових досліджень є записи зі «Щоденників» Бориса Олександровича. Існує версія, що загалом він уклав їх близько 60 томів. «Щоденник» – це умовна назва, яку вживають дослідники щодо річних збірників записів, листів, різного роду вклеюк, які Б. Лазаревський накопичував упродовж життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика «Щоденників» Б. Лазаревського і, як правило, його листування з представниками російської та української інтелігенції репрезентована радянськими, сучасними українськими та зарубіжними дослідженнями. Радянські вчені цікавилися літературним оточенням Бориса Олександровича, його листуванням з «вигідними» радянській владі представниками «царської» інтелігенції. Так, у публікації Н. Гитович у 1977 р. об'єктом дослідження стали записи Б. Лазаревського про А. Чехова [1]. Окремо наголошуємо і на статтях біографічного характеру [2–4]. Українськими істориками, окрім матеріалів загального змісту, опубліковано роботу Б. Лазаревського в перекладі з російської на українську «Темна ніч» [5], введено до наукового обігу листування Бориса Олександровича [6] та побіжно згадується його особистість в дотичних історичних дослідженнях [7, с. 129, 180, 187, 197, 230, 257, 356–358]. Звертаємо увагу на публікації про родину Лазаревських, і Бориса Олександровича зокрема, сумського краєзнавця І. Лисого. У бібліографії його робіт представлені: «Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського», «Старший син», «Як вшанову-

вали Кобзаря», «Антон Чехов і Борис Лазаревський» та інші [8–12]. Російська історіографія продовжила традицію радянської наукової школи стосовно публікації кореспонденції Б. Лазаревського. Зі «Щоденників» було оприлюднено листи російських письменників І. Буніна, О. Купріна, М. Арцибашева, І. Сургучова та інших [13–15], здійснено спробу поновити літературне ім'я Б. Лазаревського як продовжувача чеховських традицій у російській літературі [16] та, що ми безумовно вітаємо, зроблено перші кроки до виокремлення української складової в літературній та публіцистичній спадщині письменника [17].

У кожній публікації «листів» зі щоденників Б. Лазаревського їхні автори повторюють слово в слово інформацію про те, що «Щоденники» емігрантського періоду 1925 та 1927–1929 рр. опинилися в руках радянських поетів та фронтових кореспондентів І. І. Гончаренка та Б. А. Слуцького під час перебування останніх у 1945 р. в румунському місті Крайова, де вони були знайдені «серед купи російських книг, які були награвовані фашистськими окупантами у публічних та приватних бібліотеках» [1, с. 319]. На цих щоденниках акцентував увагу в публікації листів О. Купріна і С. Шуміхін [14]. При цьому самого Б. Лазаревського він назвав «нині справедливо забутим белетристом», що, на наш погляд, свідчить про відповідний рівень обізнаності автора з постаттю Бориса Олександровича. У зазначених та інших матеріалах стверджується, з посиланням на статтю Івана Гончаренка в журналі «Радуга» за 1966 р., що том за 1925 р. дістався Б. Слуцькому, а том за 1927–1929 рр. – І. Гончаренку. Безпосереднє опрацювання змісту згаданої статті І. І. Гончаренка засвідчило відсутність у ній будь-якої згадки про Б. А. Слуцького та його том «Щоденника» за 1925 р.

Між тим відомо, що екземпляр Б. А. Слуцького після його смерті був переданий до Російського державного архіву літератури і мистецтва. Цей документ характеризується частковою відсутністю фотографій (вирвані), пошкодженням сторінок, але натомість ця особливість компенсується наявними 30-ма листами від російських та українських письменників, поетів, культурних діячів. Проблематику «емігрантських щоденників» Б. Лазаревського С. Шуміхін продовжив у 2001 р. публікацією листів вищезазначених кореспондентів [15].

Натомість «Щоденник» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. зберіг у своєму приватному архіві І. Гончаренко. Цей екземпляр постійно знаходиться в родині письменника як реліквія (на сьогодні власником «Щоденника» є онук І. Гончаренка – канд. іст. наук, доц. С. І. Береговий). Таким чином том за 1927–1929 рр. так і не став об’єктом комплексного наукового дослідження до цього часу.

Українську радянську історіографію представляють роботи радянського письменника, фронтового кореспондента Івана Гончаренка [18], а сучасну українську – дослідження доньки І. Гончаренка – Оксани Іванівни [19; 20]. О. І. Гончаренко, філолог за освітою, зробила кілька публікацій окремих уривків зі «Щоденника» за 1927–1929 рр., але через надзвичайно складний, майже нерозбірливий почерк Бориса Лазаревського повний зміст історичного артефакту так і залишився не дослідженим. Сподіваємося, що новий історіографічний етап у вивченні «Щоденника» Б. Лазаревського розпочався у 2020 р. з публікацій С. І. Берегового та О. З. Силки [21; 22].

Метою статті є розширення проблематики досліджень рукописної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х років ХХ ст. на основі аналізу «Щоденника» Б. Лазаревського 1927–1929 рр. Також уточнені та піддані критиці окремі положення, наявні в українській та зарубіжній історіографії.

Виклад основного матеріалу. Борис Олександрович Лазаревський – один із синів знаного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1934–1902 рр.). Родина Лазаревських була близькою Тарасові Шевченку. Як відомо, з братами Михайлом і Федором Лазаревськими Тарас Шевченко познайомився в Оренбурзі. Брати служили чиновниками в Оренбурзькій прикордонній комісії. З Михайлом Матвійовичем Лазаревським (1818–1867 рр.) Тарас Шевченко підтримував спілкування та листувався до останніх днів життя. Саме Михайлу Тарас Шевченко подарував рукопис свого «Щоденника». Ще один брат, Олександр Матвійович, відгукнувся на смерть поета статтею-некрологом «Останній день життя Т. Г. Шевченка» [23] та супроводжував труну з прахом Кобзаря від Петербурга до Москви. Його син, Борис Олександрович, не став істориком. Він розкрився як письменник, літератор, по-

єднав цивільну роботу з літературними захопленнями. Його життєвий та творчий шлях детально висвітлений у працях наших попередників, тому не вважаємо за потрібне дублювати наявну інформацію. Єдине, на чому варто наголосити, це те, що суспільно-політичні події 1917 р. у Російській імперії концептуально поділили життя Бориса Олександровича на «до і після». Нові умови життя в еміграції спонукали письменника до активізації письменницької та громадської діяльності. Для сучасного українського наукового історичного простору важливими є результати співпраці Бориса Олександровича з ученими, істориками, письменниками, діячами культури – емігрантами з України, а також з україномовними газетами й тижневиками, участь у культурних заходах тощо. Незважаючи на те, що Б. Лазаревський перебував як у російськомовних, так і в україномовних французьких наукових і мистецьких колах, останній його шлях організувала редакція україномовного часопису «Тризуб», з яким він співпрацював до останніх своїх днів.

І хоча переважна більшість публікацій Б. Лазаревського не містить комплексного аналізу політичного, соціально-економічного чи культурного розвитку українських земель у складі Російської імперії, що, безумовно, є вартісним для істориків, частина їх все ж таки має стосунок до України.

В історії України, Росії та Російської імперії письменник Борис Олександрович Лазаревський залишається знаним насамперед завдяки своїм щоденникам, які він вів усе життя починаючи з 1886 р. (за різними підрахунками збереглося близько 60 томів/зошитів, майже всі імперської доби, лише окремі – часів еміграції). Більшість щоденників до 1917 р. зберігаються в різних архіво- та книгосховищах Російської Федерації (Російська національна бібліотека, Російський державний архів літератури і мистецтва, Інститут російської літератури Російської академії наук), щоденники 1920–1922 рр. відклались у фонді Б. Лазаревського (96/43) в Літературному архіві Музею національної писемності у Празі (Literární archiv Pamětník rodného písemnictví). Окремі листи Б. Лазаревського до адресатів та його листи-відповіді також не становлять єдиного архівного фонду, а розпорошені по різних архівах Російської Федерації та України (до появи інформації про можливе зберігання

в архівах інших країн). Фонд «Лазаревський Борис Олександрович, український і російський письменник» був створений у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (м. Київ) у 2005 р. Хронологічно документи охоплюють 1929–1933 рр. Основу фонду склали матеріали, які передав до архіву Ю. М. Кочубей. Це, зокрема: малюнки Б. Лазаревського Церкви Покрови Святої Богородиці в с. Гірівка (суч. Шевченкове) Конотопського повіту, де народився батько письменника Олександр Матвійович Лазаревський, із записами про родовід Лазаревських-Лашинських; силует Б. Лазаревського; листи Б. Лазаревського; некролог Б. Лазаревського; бланки офісу українських емігрантів у Парижі.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також зберігається епістолярна спадщина Бориса Лазаревського – його листи до В. Науменка за 1903 р. [24], до редакції «Київської Старовини» за 1902 р. [25–27], до Н. Романович-Ткаченко за 1918 р. [28] тощо.

Власне, про обставини віднайдення ще одного тому щоденникових записів Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. розповів радянський поет І. Гончаренко на сторінках квітневого числа 1966 р. київського російськомовного літературного альманаху «Радуга» – органу правління Спілки письменників України. Ця публікація – «Ненадруковані листи О. І. Купріна» – і є першим етапом/підходом до вивчення «Щоденника» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. [18].

І. Гончаренко дійсно стверджував, що влітку 1945 р. у румунському місті Крайова йому «передали щоденник Б. О. Лазаревського – знаного в дореволюційній Росії письменника-емігранта» [18, с. 151]. Зазначимо, що І. Гончаренко (1908–1989 рр.) – це український радянський поет, який у період Другої світової війни перебував на фронті як спеціальний кореспондент армійських газет. Після 1945 р. працював в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка (редактор, науковий співробітник, керівник кабінету молодого автора у Спілці письменників України, відповідальний секретар комісії Спілки з військово-художньої літератури тощо). Справді, у м. Крайова як спецкор він «переглядав літературу, що була награбована німецькими окупантами в приватних та публічних бібліотеках». Серед цих книг він і звернув увагу на том рукопису у шкіряній

палітурці (т. зв. французьку палітурку) з чорної шкіри з тисненими золотом літерами: «MA VIE». Нижче: «Paris». «1927–1928». Загалом іконографія «Щоденника» надзвичайно цікава і, певно, потребує фотовідтворення на сторінках друкованого видання. Том за 1927–1929 рр. за своїм наповненням повторює і продовжує «щоденникову традицію» попередніх років. Листи, листівки, фотографії, малюнки, записи-автографи, газетні вирізки (рецензії, відгуки на твори й публікації) – це все вклеєно поміж записів власне Бориса Лазаревського. Хронологічно «Щоденник» охоплює записи від 1 листопада 1927 р. і до липня 1929 р.

Прочитати «Щоденники» Б. Лазаревського було і є справою не з легких. Дослідники рукописної спадщини письменника, як правило, оприлюднюють листи адресатів Бориса Олександровича, а не його рукописи. Причина полягає в почерку, який надзвичайно важко читається і є майже нерозбірливим для нефахівця. Саме тому для прочитання записів письменника залучаються графологи. На сьогодні комплекс опублікованих листів до Бориса Олександровича все ж таки переважає над оприлюдненими рукописами письменника.

Зважаючи на вищевикладене, І. Гончаренко з таких самих позицій підійшов до першого прочитання «Щоденника» за 1927–1929 рр. Він зазначав, що саме почерк Б. Лазаревського «ускладнив моє бажання, як говориться, з наскоку прочитати щоденник. Тому більш ретельне знайомство із записами у щоденнику я відкладав» [18]. І. Гончаренком у 1966 р. було здійснено першу публікацію чотирьох раніше невідомих листів російського письменника О. Купріна (1870–1938 рр.) до Б. Лазаревського, які були вміщені в «Щоденнику»: від 2 січня 1928 р., 24 лютого 1928 р., 16 серпня 1928 р. (з фотокопією) та 25 грудня 1928 р. Усі листи було надруковано без коментарів та пояснень, на відміну від того, як зазвичай прийнято в сучасній українській археографії.

І. Гончаренко, аналізуючи загальний тон та зміст листів, дійшов висновку про «близькі та дружні стосунки двох письменників» – О. Купріна та Б. Лазаревського. Безумовно, вони й були такими. Також І. Гончаренко підтримав О. Купріна щодо його загальної характеристики літератури російської еміграції 1920-х років (категоричний відвертий осуд): «видатний письменник справедливо оцінював емігрантську “російсько-паризьку” літературу, давав їй вбивчу характеристику» [18, с. 153].

З погляду ХХІ ст. ми розуміємо, що в 1966 р. така вставка була необхідною задля можливості публікації листів.

Сучасні дослідники життя та літературної спадщини О. Купріна не вводять до своїх робіт згадані вище листи до Б. Лазаревського за 1928 р. І навіть один із найбільших джерельних ресурсів, присвячених О. Купріну, містить його листи до Бориса Олександровича лише за 1921–1922 рр. [29]. Зважаючи на це, передруковуємо ці чотири листи, сподіваючись на їхнє «друге життя» в історіографічному просторі.

[25 грудня 1925 року]

«Конечно, милый Борис, печатай, если хочешь, стихи. Но, по дружбе прошу, дай мне их сначала прочитай или почитай по телефону: ведь в стихах, прости за откровенность (кроме лермонтовских и пушкинских), мы с тобой понимаем столько же, сколько два старых леца с кашей в теории Эйнштейна. А кроме того, вместо построчной платы – стакан бистрового (?) вина. Пожми крепко и нежно руку Сургучеву за его милые слова обо мне. Кто же был этот злой критик, который так решительно закатил, или закатал меня? Кстати: почему же ты позабыл об Петре Брилеве? Ведь он сам меня назвал в письме Кудесником. Твой А. Куприн».

[2 січня 1928 року]

«Милый, дорогой, шоколадный и бриллиантовый Борис! С Новым годом. Будь здоров, богат и весел. Знаю, что трудно-ва-то все это дается вместе. Но от души желаю тебе максима. Благодарю тебя за новую книжку рассказов, которую ты прислал [...]. Огорчила в твоём письме меня одна фраза: «конечно, ты (т. е. я) читать ее не будешь». Нет, все, что ты пишешь, я читаю и с вниманием и с удовольствием. Эту книгу всю прочитал не торопясь. Вернее перечитал, ибо очень многое встречал раньше в газетах. Но ты сам знаешь, что настоящее вникновение дает книга, особенно если она приятно издана, а не газетная мутная простыня. Послал ли ты экземпляры для отзыва? Покажись когда-нибудь. Все мы будем рады. Целую. Твой А. Куприн».

[24 лютого 1928 року]

«Ничего я, Борис, в твоём письме не понял, и оттого не знаю, что Пильскому писать [...]. Не понял: ни по смыслу, ни по

почерку. Или приезжай объясниться, или напиши письмо дельно и ясно, с приложением марок на 1 ф. 50 сент. Твой А. Куприн».

У «Щоденнику» після листа Б. Лазаревський написав: «Плохо и у него». Цифра «1 ф. 50 сент.» підкреслена жирною лінією. У своєрідному коментарі до цього листа І. Гончаренко висловив припущення, що О. Купрін повідомляє «про нерозбірливий почерк Б. Лазаревського».

[16 серпня 1928 року]

«Спасибо, милый Борис, за четко написанное письмо. Читатель его было одно удовольствие: ни одного слова мне не приходилось расшифровывать. Конечно, приходи когда хочешь, только заранее предупреди телефоном, дабы застал нас дома, и тебе понапрасну не пересекать дважды Париж. Да еще уговор: пообещаем друг другу не говорить о русско-парижской литературе. Никому она в России не нужна и никогда не понадобится. Это какое-то состязание клопов. Твой А. Куприн» [30].

У сучасній українській історіографії проблематика українства Бориса Лазаревського майже не розглядається. Так, дослідниця М. Михайлова виокремила та проаналізувала «Образ України» у збірнику Бориса Олександровича «Голос батьківщини», ввела поняття «українофілія Б. Лазаревського», та, чи не вперше, повернула письменника до кола української культури [17]. Історик В. Піскун знайшов у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України два листи Б. Лазаревського до М. Шаповала (1882–1932 рр.) від 1924 р., проаналізував та опублікував їх. Головний лейтмотив був сформульований автором достатньо об'ємно: «Родина Лазаревських відіграла неабияку роль в житті українського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Міцне закорінення в українську культуру спонукало їх до розмаїтої праці на благо вітчизни, утримувало від зміни української національної ідентичності під тиском історичних обставин, в яких вони опинились» [6, с. 124]. В. Піскун переконаний, що рідною мовою Б. Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими “маркерами”» [6, с. 125]. І все. Між тим, українство Б. Лазаревського – цікава тема для дослідження. Починаючи від великого українського роду Лазаревських, освіти в

навчальних закладах України, впливу батька та дядьків, інтелектуального київського оточення, через співпрацю з українськими часописами в Києві («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник») до публікацій українською мовою окремих видань («Святе місто» 1902 р., «Земляки» 1905 р., «Уляна» 1906 р., «Початок життя» 1912 р.) та в українських часописах в еміграції («Дніпро», «Тризуб»). Окрема проблематика – це участь Бориса Лазаревського в роботі «Українського літературного гуртка» як члена й очільника в 1932–1936 рр. та багато іншого.

Очевидно, і в самому «Щоденнику» є чимало думок і висловів про Україну, про її історію і майбутнє. Символічно, та в 1936 р. Борис Олександрович був похований коштом україномовного журналу «Тризуб».

Проблематику українства Бориса Олександровича в сучасній українській історіографії «піднімала» й донька Івана Гончаренка – Оксана Іванівна Гончаренко (1940–2016 рр.) – учитель, філолог, літературний редактор Київської студії документальних фільмів, автор статей-спогадів про українських письменників, літераторів, культурних діячів.

Оксана Гончаренко своїми дослідженнями розпочала умовний другий етап вивчення та аналізу «Щоденника». Вона ознайомила українську наукову спільноту з думками і поглядами Б. Лазаревського про російсько-японську війну 1904–1905 рр. Адже Борис Олександрович брав безпосередню участь у подіях на Далекому Сході. Він працював слідчим у Владивостоці (у Владивостоцькому військово-морському суді), і до району його відповідальності входив Порт-Артур. У «Щоденнику» за 17 грудня 1929 р. вклеєно газетну вирізку про оборону Порт-Артура, в якій згадуються генерал Роман Сидорович Кондратенко (1857–1904 рр.), інженер-полковник Сергій Олександрович Рашевський (1866–1904 рр.), полковник? Науменко (?–1904 рр.) та інші загиблі. Тут же Борис Олександрович записав: *«Неделю назад вспоминали 25-ю годовщину падения Порт-Артура. Вспомнил и я, сколько украинской крови пролилось за Россию... И каких людей крови. Ведь фамилии Кондратенко, Науменко и Рашевский – совсем не похожи на фамилию Куропаткин; даже сами эти люди считали себя русскими; – много, много дала Украина России... А что получит в благодарность? Так мы и не увидим. Внуки увидят... А гвардейская кавалерия, а гвардейская пехота... – 75 %*

українцев полягли и в благодарность получили большевиков из Петербурга и из Москвы, но не из Киева и не из Полтавы...» [30]. О. Гончаренко у своїй публікації прямо не аналізує й не дає оцінку поглядам Б. Лазаревського на події 1904–1905 рр. та ролі українців, яку вони відіграли у війні. Але робить висновок, який ніби і не стосується записаного в «Щоденнику», але разом з тим може ним бути: «Тож славно воювали українці в часи російсько-японської війни (1904–1905). От тільки – певно, зовсім забули про це “старші” брати» [19].

Ще один український епізод, який вдалося знайти О. Гончаренко в «Щоденнику» Б. Лазаревського, був представлений авторкою у 2014 р. на сторінках «Української музичної газети» [20]. Ним є цінний спогад Бориса Олександровича про зустріч з композитором і диригентом Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) та власноруч записаний у «Щоденник» видатним музикантом автограф пісні. Ця пісня – «Ой було в брата три сестриці» з підписом «О Кошиць 7.X-28 р. Шампінї» була написана синім олівцем на аркуші ніжно-бузкового кольору. У 1928 р. О. Кошиць тимчасово проживав у Андрія Чехівського в Шампінї поблизу Парижа. І саме 7 жовтня 1928 р. композитора і відвідав Б. Лазаревський. «Я поехал в Шампиньи повидать А. А. Кошица. Был необычайно красивый, тихий осенний день. И может быть поэтому также необычайно спокойно думалось. Приехал в Шампиньи... Ах как велика красота Марны в тихий день октября в рамке уже чуть начавших желтеть деревьев. Никогда я не забуду этого пейзажа с обрывистыми берегами... Голубая лодочка с рыбаком, водоросли... Тишина и воздух озонистый, и небо прозрачное. Андрей Чихивский встретил меня... На вопрос о Кошице ответил: Він працює... Книгу пише про хор, укладає рецензії по всіх країнах Земної кулі. Я довольно долго ждал, пока вышел один из немногих, воистину великих людей современной Украины... Он не только говорил, он и писал в самые тяжкие дни Украины, – показывал всему миру – как талантлив наш народ и сколько тысяч песен создал этот народ... И какие это песни... Большевикам – красноотрядам эти песни не интересны и не нужны... Но их духовное влияние на народ (наших времен) было огромное... А Кошиц А. А. что тот аккумулятор, который сконцентрировал в себе лучи солнечной музыки, которую даже рабство не

исказило... И наоборот: большевистская «свобода» кастрировала. Вышел сам Александр Кошиц, он показался мне ниже ростом, хотя не постаревшим, но лицо будто отекло. Нет прежнего живота... Поцеловались... Он, как все стареющие люди, заговорил о своих хворостях... Кошиц здесь с женой. Дальше он стал рассказывать, что труд его будет на 500–600 страниц по-украински, – объективный, только о музыке, только рецензии больших музыкантов... Нам подали обед на троих – он, я и его жена... После я предложил пройтись. Пошли вдвоем. И оба залюбовались Марной и ее берегами. Страшно подумать, в 1918 году здесь были немцы. А теперь в такой день – рай земной... Говорили об Украине. Никак не можем понять, почему русские так боятся самостоятельности и не понимают, что стремление к самостоятельности – органическое... Процесс скорее естественный чем политический, а значит вне воли человеческой... Посидели в кафе над водой. Еще и еще говорили. Пошли домой... Я спросил его, как слова «Ой у полі при тополі». Он сел на траву и написал. Да... Большой, прекрасный день», – записав Борис Олександрович у «Щоденник» [30].

Доля виявилась неприхильною до О. Кошиця щодо його планів повернутися в 1928 р. до України. Йому було відмовлено. Своїми відчуттями Олександр Олександрович поділився з Борисом Олександровичем, а той зберіг їх у своєму «Щоденнику»: «... Я все время моего пребывания за границей только и мечтал о том, чтобы работать для своего народа и его художественного развития, счастливейшим моментом жизни своей считал тот, когда меня к этой работе позовут, когда я буду нужен Украине. А тут оказывается ... что я не нужен...» [30].

Також Оксана Гончаренко «витягнула» зі «Щоденника» й факти дружнього спілкування Бориса Лазаревського з братами Андрієм та Олексою Чехівськими. Андрій (1879–1941 рр.) був українським співаком, дипломатом-аташе Посольства Української Народної Республіки в Римі. Уже в еміграції в Парижі брати створили український хор. Диригентом став Андрій. У «Щоденнику» за 1927–1929 рр. містяться концертні програмки хору братів Чехівських: Концерт на користь потерпілих від повені в Україні (Галичина) за 25 грудня 1927 р. та Концерт на вечорі пам'яті Тараса Шевченка за 31 березня 1928 р.

У біографічних нарисах про Б. Лазаревського до початку 2000-х років не згадувалося про місце його поховання. Оксана Іванівна, як засвідчує документ з її приватного архіву, сама займалася пошуком місця останнього спочинку автора «Щоденника». Так, Я. Коваль, який проживав у Франції, на її прохання відвідав кладовище в Баньє з метою пошуку могили Б. Лазаревського. На жаль, пошуки виявилися безрезультатними: *«Дорога Оксана Іванівно! Побував на кладовищі в Баньє (Bagneux) за десяток кілометрів на Південь від Парижа, їх там, власне, два, одне поряд із одним, перше – міське, де ховають парижан, друге – муніципальне, призначене для жителів комуни Баньє. Ні на тому, ні на тому Б. Лазаревського не ховали (в комп'ютерному банку даних його немає)»* [31].

Сучасна історіографія життя Б. Лазаревського оминає тему його поховання. Єдина згадка про місце останнього спочинку міститься в російськомовній Вікіпедії – кладовище Тье (Thiais), і сучасні дослідники просто дублюють цю інформацію без посилання на першоджерело.

Тепер, здійснюючи вже третю спробу дослідження цінного, з нашої точки зору, збірника спогадів та документів – «Щоденника Ma Vie», ми намагаємося зробити це комплексно, відтворити джерело в його культурно-історичному контексті, звісно, уникаючи всіх подробиць особистого та інтимного.

На сторінках «Щоденника» Б. Лазаревського перед нами постає цвіт тодішньої паризької культурної еміграції. Окрім уже згаданих листів О. Купріна, є автографи художників Євгена Карловича Фаберже (1874–1960 рр.) – старшого сина славетного ювеліра Карла Фаберже, а також Бориса Петровича Крилова (1891–1977 рр.), який розписував кабаре і ресторани Монмартра, створював театральні декорації та мав персональні виставки в Парижі (1931, 1935 рр.). Залишила свій автограф і Надія Данилівна Городецька (1901–1985 рр.), донька відомого свого часу російського літератора та видавця. Вона до 1930 р. жила в Парижі, а згодом емігрувала до Англії, де захистила дисертацію в Оксфорді. Стала першою жінкою, що читала лекції на богословському факультеті. Прозаїкня, журналістка, літературознавиця. «Щоденник» містить чимало дописів відомих поетів, прозаїків, драматургів, зокрема Михайла Олександровича Струве (1890–1949 рр.), Всеволода Борисовича Фохта

(1895–1941 рр.), Георгія Сергійовича Євангулова (1894–1967 рр.), Дмитра Юрійовича Кобякова (1898–1978 рр.) та інших.

Звичайно, що в «Щоденнику» присутнє й «сімейне листування». Його вивчення та оприлюднення безумовно доповнить і розширить наявну інформацію про родину Лазаревських. Це листи від брата Гліба Олександровича Лазаревського (1877–1949 рр.), доньок Зінаїди Борисівни (1904–1993 рр.) з Конотопа та Віри Борисівни (1902–1964 рр.) з Польщі, зятя і чоловіка Зінаїди Панаса. До речі, частково текст листа від Зінаїди за 1928 р. опублікував Іван Гончаренко: *«Несмотря на всякие недостатки, я все же довольна тем, что я живу и люблю жизнь такой, как она есть. Ты говоришь, что жизнь моя исковеркана. Нет, нет, и тысячу раз скажу – нет»* [18, с. 154]. Окрема проблематика – листи та записки до Бориса Лазаревського Галини Миколаївни Кузнецової (1900–1976 рр.) – поетеси, письменниці, мемуаристки, останньої музи й коханки Івана Буніна, що були написані з вілли «Бельведер» у Грассі.

Зрештою, завершити хочемо дописом самого Бориса Лазаревського на останній сторінці «Щоденника»: *«Прощаюсь с этой тетрадью. Много радостей, еще более одиночества и болезней в ней. Не будь я в предыдущем оптимист – не жить... И по-моему будто стал старше и вдумчивее, и может в этом кто-нибудь постарается найти какие-нибудь зерна, но уж конечно не жемчужины»* [30]. Борис Олександрович Лазаревський ще в 1906 р. занотував: *«сделал я больше своими нелепыми дневниками, чем рассказами»* [14]. Чи справедливою є така доволі самокритична оцінка на відстані часу?

Наукова новизна. Статтю вперше присвячено вивченню одного із 60-ти томів щоденникових записів російського та українського письменника, громадського і культурного діяча паризького еміграційного простору Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.). У пропонуваніх матеріалах частково проаналізовано його паризький «Щоденник», опрацьовані, уточнені та критично проаналізовані окремі положення щодо оцінок «Щоденника», наявні в українській історіографії. Актуальність теми полягає в тому, що до сьогодні в українській історіографії не досліджувалися щоденникові записи Бориса Лазаревського комплексно, у взаємозв'язку з його поглядами, переконаннями, художньою та публіцистичною творчістю, громадською роботою.

Висновки. Мемуарна та епістолярна спадщина Бориса Лазаревського як об'єкт чи предмет дослідження майже відсутня в сучасній українській історіографії. Особливо це стосується його еміграційного періоду, часів т. зв. «срібної доби». «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського за 1927–1929 рр. (як власні рукописи, так і його кореспонденція) є цінним і важливим першоджерелом, вивчення, аналіз та публікація змісту якого доповнить сучасну українську історіографію в питаннях дослідження української еміграції 1920–1930-х років. Перспективною вбачаємо розробку таких напрямів: науково-літературне оточення Б. Лазаревського, його співпраця з представниками української та російської паризької еміграції, публікація (вперше) їхніх автографів; оцінка Б. Лазаревським тогочасних політичних, суспільних та культурних змін (на прикладі подій в Україні – від УНР до УСРР та РРФСР) тощо.

Список використаних джерел

1. Гитович Н. И. Записи о Чехове в дневниках Б. А. Лазаревского // Литературное наследство. Москва, 1977. Т. 87. С. 319–356.
2. Ротач П. П. Матеріали до українського біографічного словника : Літературна Полтавщина // Архіви України. Київ, 1966. № 4. С. 15–28.
3. Його ж. Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3. С. 125.
4. Усенко П. Г. Лазаревський Борис Олександрович // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. С. 23–25.
5. Лазаревський Б. Темна ніч // Всесвіт. Київ, 2008. № 7–8. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/> (дата звернення: 21.01.2021).
6. Піскун В. М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала) // Сумський історико-архівний журнал. Суми, 2010. № VIII–IX. С. 124–128.
7. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2007. 527 с.
8. Лисий І. Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, Суми, 14–15 груд. 2001 р. Суми, 2001. Ч. 1. С. 80–84.
9. Його ж. Старший син // Конотопський край. 1996. 2 жовт. (№ 79). С. 2–3.
10. Його ж. Як вшановували Кобзаря // Сільські горизонти. 1997. 5 берез. (№ 19). С. 3.

11. Його ж. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Конотопський край. 2005. 9 лют. (№ 12). С. 4.
12. Його ж. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Сільські горизонти. 2000. 9 лют. (№ 12). С. 3.
13. Михайлова М. «Милый барбарис! ...». Письма И. А. Бунина и А. И. Куприна в дневниках Б. А. Лазаревского // Новый мир. Москва, 2006. № 5. С. 123–140.
14. Шумихин С. «Вот подожди, я приеду, я вам покажу рулетку ...». Неизвестные письма А. Куприна, найденные в Румынии, публикуются через 53 года // Книжное обозрение «Ex libris НГ». 1998. 18 марта. URL: <http://liv.piramidin.com/belas/Kuprin/pisma.htm> (дата звернення: 21.01.2021).
15. Его же. Русская Прага, русская Ницца, русский Париж : Из дневника Бориса Лазаревского // Диаспора: новые материалы. Париж ; Санкт-Петербург, 2001. Вып. 1. С. 645–714.
16. Фокин А. А., Малахова Н. М. К проблеме возрождения забытых имен : Борис Лазаревский и «чеховская школа» // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2012. № 1. С. 58–61.
17. Михайлова М. Образ України в збірнику Б. А. Лазаревського «Голос Батьківщини» // Всесвіт. Київ, 2008. № 7–8. С. 75–79.
18. Гончаренко И. Неопубликованные письма А. И. Куприна // Радуга. Киев, 1966. № 4. С. 151–154.
19. Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни // Літературна Україна. Київ, 2015. 19.03. С. 13.
20. Її ж. Зустріч з Олександром Кошицем // Українська музична газета. Київ, 2014. № 2 (92). С. 12.
21. Береговий С. І., Силка О. З. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927–1929 рр.) // Вісник Черкаського університету. Черкаси, 2020. № 1. С. 102–109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109>
22. Силка О. З., Береговий С. І. Паризький щоденник «Ma vie» за 1927–1929 рр. Бориса Лазаревського // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю), Черкаси, 5–6 лист. 2020 р. : в 2 ч. Черкаси, 2020. Ч. 2. С. 186–188.
23. Лазаревский А. Последний день жизни Т. Г. Шевченко // Северная пчела. Санкт-Петербург, 1861. 1.03.

24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. III. Од. зб. 7644. 2 арк.
25. Там само. Од. зб. 7621. 1 арк.
26. Там само. Од. зб. 7688. 2 арк.
27. Там само. Од. зб. 7689. 1 арк.
28. Там само. Ф. 121. Од. зб. 70. 1 арк.
29. Александр Иванович Куприн. URL: <http://kuprin-lit.ru/kuprin/pisma/index.htm> (дата звернення: 10.11.2020).
30. Лазаревский Б. Ma Vie [рукопис], 1927–1929. Приватний архів С. І. Берегового.
31. Коваль Я. Лист-факс до О. Гончаренко. 2004. 1 арк. Приватний архів С. І. Берегового.

Oksana Sylka,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Associate Professor,
Professor of the Department of Humanities,
National University of Food Technologies
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-0406-1938

e-mail: omedalieva@ukr.net

Serhii Berehovyi,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Humanities,
National University of Food Technologies
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-5053-3767

e-mail: beregovoi_sergh@ukr.net

Larysa Syniavska,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Professor of the Department of History of Ukraine,
Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
(Cherkasy, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-5575-5775

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Ivanna Hurzhiy,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Researcher of Department of Library Historical Collections
of Institute of Book Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),*

ORCID 0000-0002-1847-0831

e-mail: ivka85.85@ukr.net

“Ma Vie”: Paris diary of Borys Lazarevskyi (1927–1929) as source for studying history of Ukrainian emigration

The purpose of the research is to expand the problems of researching the manuscript heritage of representatives of Ukrainian culture in emigration in the 20s and 30s of the 20th century. **The research methodology** is based on the developments of the French Annales School of History, using the concepts of “mentality” and “authorial ego” in the interpretation of its representatives. **Scientific novelty.** For the first time the article is devoted to the historiography of a study of one of the 60 volumes of diary entries that were belonged to the Russian and Ukrainian writer, public and cultural figure of Paris emigration space Borys A. Lazarevskyi (1871–1936). In the proposed materials, his Parisian “Diary” is partially analyzed, certain provisions regarding the evaluations of the “Diary”, which are available in Ukrainian historiography, are elaborated, clarified and denied. The relevance of the topic lies in the fact that up to today, Ukrainian historiography has not studied the diary entries of Borys Lazarevskyi in a comprehensive manner, in relation to his views, beliefs, artistic and journalistic creativity, and public work. **Conclusions.** The memoir and epistolary heritage of Borys Lazarevskyi as an object or subject of scientific research is almost absent in modern Ukrainian historiography. This is especially true to his emigration period, that is so-called Silver Age. The source of the publication were works of the Soviet writer, front correspondent of World War II Ivan Honcharenko (1908–1989) and his daughter Honcharenko Oksana (1940–2016). The research, analysis and publication of the full content of the historical artifact, which “Diary” absolutely is, is the cause of future. Meanwhile, “Diary” is a valuable and important primary source, the content of which will undoubtedly complement modern Ukrainian historiography in the study of Ukrainian intellectual (literary, scientific, creative) emigration of the 1920’s. The article partially covers the Lazarevskyi genealogy, Borys’ figure, his biography, outline the emigrant friends, creative achievements of the writer in his pre-emigrant period, circumstances of the creation of “Diaries”, their general content, location, etc. Further prospects of scientific research are determined.

Key words: “Ma Vie”: B. Lazarevskyi’s diary for 1927–1929, epistolaries, Ukrainian emigration 1920–1930s, Ukrainian culture in emigration 1920–1930s, Borys Lazarevskyi, Ivan Bunin, Oleksandr Koshyts.

*Стаття підготовлена 28 грудня 2021 року;
подана до друку 17 січня 2022 року.*